
Béla Tomka

A bank–ipar kapcsolat Németországban 1850 és 1913 között

[Bank-Industry Relations in Germany between 1850 and 1913]

Századok, vol. 127 (1993), no. 1, 127-142.

Tomka Béla

A BANK – IPAR KAPCSOLAT NÉMETORSZÁGBAN 1850 ÉS 1913 KÖZÖTT. VITÁK ÉS SÚLYPONTOK AZ IRODALOMBAN

Különös jelentőséget kölcsönöz a bank–ipar kapcsolat vizsgálatának a „hosszú 19. század” második felének Németországában, hogy a német gazdaság e korszakban végbement látványos fejlődésében a történetírás — miként a kortársak is — hagyományosan igen nagy szerepet tulajdonít a bankszektor hozzájárulásának.¹ Ez a vélemény mindamellett korántsem kizárólagosan elfogadott, miként egy másik tradíció, az ipari tőke feletti bankuralom feltételezése sem. Az utóbbi problémának ráadásul máig megmaradt bizonyos aktuálpolitikai vetülete, hiszen a „bankuralom” kimutatása gyakran egyet jelent a bankok állami korlátozásának, szélsőséges esetben államosításának követelésével. A pénztőke élősködőként, nem termelőként való megközelítése máig jelen van a közép-európai politikai kultúrában, amit jelez, hogy a „bankszupremácia” meg-megújulóan aktuális vitatémává válik még a világháború utáni NSZK-ban is, s a polémiához a történelem is érveket szolgáltat.

A téma iránti érdeklődésünket az is indokolja, hogy — a németországiakhoz hasonlóan — a korszak hazai nagybankjai is a vegyes bankok körébe sorolhatók. Ez egyben azt is jelenti, hogy a német eset vizsgálata több érdekes kérdést vet fel a magyar gazdaságtörténetírás számára is, melyek közül a legfontosabbak bizonyára a hazai banktörténet eddig alig kutatott fejezetére, a bankoknak az iparfejlesztés terén, s a növekedés támogatásában betöltött szerepére vonatkoznak.

Az úgynevezett Universalbankensystem — vagyis a vegyes bankok rendszerének — kialakulása a korszak németországi bankfejlődésének legfeltűnőbb, s az irodalom által is nyomatékosan hangsúlyozott vonása.²

Vegyes bankoknak — a legáltalánosabb értelemben — azokat a pénzintézeteket nevezük, amelyek a kereskedelmi banki tevékenységet, vagyis a rövidlejáratú hitelezést kombinálják a beruházási bankok üzletével, a hosszulejáratú befektetéssel. A modern banküzemtan definíciója szerint: „Az Universalbank olyan bank, (...) amely üzleteinek gyakorlása közben nem ismer korlátozást sem mennyiségi, sem helyi/lokális, sem ügyfélcsoportokra vonatkozó, sem ágazati, sem minőségi tekintet-

ben.”³ Ugyanezen szerző másik megfogalmazásában a vegyes bank „minden banküzletet művel a jegykibocsátás és a záloglevélkibocsátás kivételével.”⁴

Mivel ezek rendkívül tág definíciók, s így számunkra kevésbé operatívak, ezért Georg Solmssen 1930-as meghatározását is idézzük: a vegyes bank „hitelintézet, amely a hitelüzlet és a pénzkereskedelem művelését a kibocsátási és az alapítási üzlettel egyesíti.”⁵ Itt már megtaláljuk azokat a momentumokat, amelyeket a történeti irodalom — s a kortársak — azonosítottak a fogalommal: az értékpapírkibocsátási és az alapítási üzleteket.

A vegyes bankok nem csupán Németországban, hanem más közép-európai országokban, így Ausztriában, Svájcban, Olaszországban, s mint említettük, Magyarországon, valamint Skandináviában is a pénzügyi rendszer gerincét alkották. Az angol hitelintézetek ezzel szemben nem kapcsolódtak be a korszak pénzügyi felfogása szerint spekulatívnak, nem „bankszerűnek” tartott üzletekbe,⁶ pontosabban fogalmazva itt a bankok specializációja figyelhető meg: a hitelintézetek domináns része rövidlejáratú hitel- és letéti üzletekkel foglalkozott („commercial bank”, „deposit bank”), míg a többiek kizárólag az értékpapírok kibocsátására, értékpapírkereskedelemre szakosodtak („investment bank”, „broker”). Az angol és a német típus közötti átmenet jellemezte Belgium és Franciaország pénzügyi rendszerét. Jóllehet a hosszulejáratú iparfinanszírozás éppen e két országból indult el a Sociéte Générale, a Banque Belgeique valamint a Crédit Mobilier révén, e két ország bankjai — kudarcaik után — jórészt felhagytak ezen üzletekkel.⁷

*

A közép-európai bankfejlődést illetően kétségkívül Alexander Gerschenkron „A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból” c. esszéje volt az utóbbi évtizedek legnagyobb hatású munkája.⁸ Gerschenkron gondolatmenete nem előzmények nélküli. Elsősorban Rudolf Hilferding — fél évszázaddal korábban született — munkáját kell ebben a tekintetben megemlítenünk.⁹ Gerschenkron tézisének felidézése előtt érdemes röviden emlékeztetnünk — természetesen csupán a bank–ipar kapcsolatra vonatkozóan — Hilferding gondolatmenetére, hiszen igen nagy hatású műről van szó, melynek érveit — explicit vagy implicit módon — azóta is sűrűn használják – s ez az általunk a későbbiekben idézendő szerzőkre is vonatkozik.

Hilferding kiindulópontja szerint a kapitalista konkurenciaharc, a profit maximalizálásának törekvése arra kényszeríti az egyes tőkéseket, hogy hitelt vegyenek fel, hiszen ez egyik módja a profitráta maximalizálásának. A tőkés fejlődés kezdeti szakaszában elsősorban rövidlejáratú hitelekről van szó. A termelőerők fejlődésével a tőke technikai összetevői nagymértékben növekednek, s a fix tőke jelentősége fokozódik. Ezzel a hosszulejáratú hitel szerepe megnő, aminek következtében a bank–ipar viszony alapvetően megváltozik, hiszen a bankok számára ez a folyamat egyrészt lehetővé, másrészt szükségszerűvé teszi az iparvállalatok ellenőrzését. Lehetővé, mert míg a korábbi rövidlejáratú hitelek szükség esetén nagyobb nehézség nélkül visszafizethetőek voltak, a hosszulejáratúak — beépülve a termelőeszközökbe —, csak vesztéssel tehetőek likviddék. Ez fokozza az iparvállalat függőségét, s egyben a bankot is mindinkább érdekeltté teszi az ellenőrzésben. A kapcsolat egyoldalúságának oka,

hogy „a bank mindig rendelkezik folyékony, mindig ütőképes formájú tőkével: pénz-tőkével. A vállalat azonban rá van utalva az áru visszaváltoztatására”.¹⁰

Két tényező tovább mélyíti ezt a folyamatot: egyrészt a csökkenő tendenciájú profitráta — ennek bizonyítására Marx érvelését használja Hilferding —, másrészt az ipar monopolizációs folyamata. A monopolizálódó iparágak vállalatainak profitja különösen vonzóvá teszi őket a bankok számára, amelyek egyre többet fektetnek be ilyen cégekbe. A bank és ipari tőke — idővel mind jelentősebbé váló — összefonódását definiálja Hilferding fináncnövekedésként.

A változó folyamat eredményeként a monopolizáció, a kartellizáció egyre erősödő tendenciává válik, s végül kialakul a mindent átfogó generálkartell.

Hilferding bankuralomról is ír,¹¹ de pontosan nem határozza meg ennek mi-benlétét. Érvelésében a következő elemeket találjuk:

A bankok 1., növekvő arányban részesednek az ipari profitból, amiben a kamatok egyre jelentősebb részt tesznek ki;¹² 2., elsajátítják az alapítási nyereséget;¹³ 3., döntő befolyásra tesznek szert a velük kapcsolatban álló iparvállalatok üzletpolitikájának meghatározásában.¹⁴

Az osztrák marxista teoretikus az ipari tőke feletti bankuralmat olyan általános jelenségnek tartotta, amely a kapitalista fejlődés előrehaladtával előbb-utóbb minden gazdaságban megjelenik, tehát elméletét, bár a németországi-ausztriai fejlődés alapján dolgozta ki, általános, nem pedig történeti teóriának szánta.

Gerschenkron az iparosodás tipológiáját kívánta megalkotni. Anglia jelenti számára az iparosodás alaptípusát, ahol a „fokozatosabb jellegű iparosítási folyamat és a tetemesebb mértékű tőkeakkumuláció (...) nem tette szükségessé olyan fejlődésre serkentő speciális intézményi eszközök kiakítását, amelyek gondoskodnak a hosszú távú ipari tőkéről.”¹⁵ Az elmaradott országok ipari fejlődése ellenben — éppen alulfejlettségük következtében — más úton megy végbe, mint a korábban iparosodottaké. Az iparosodás különbségei sajátos intézményekből és ideológiákból adódnak, amelyek az elmaradottság leküzdésének felgyorsítására és a hiányzó előfeltételek helyettesítésére szolgálnak (ezért is kapta a gerschenkroni elmélet a „szubsztitúciós elmélet” elnevezést), s amelyek az elmaradottság okától függően változnak. Két fő intézmény pótolhatja a hiányzó vállalkozói réteget, annak kezdeményező-készségét, illetve a nem kielégítő tőkefelhalmozást. Az egyik az állam lehet, amely ott jut szerephez, ahol az elmaradottság különösen nagymérvű. Az iparosodás ezen újabb, a nagy állami feladatvállalással jellemezhető típusába tartozik Oroszország, ahol az 1890-es években és 1907 után a vámpolitika, s egyéb közvetlen, az ipar számára nyújtott központi támogatás jelentősen hozzájárult az iparosodás megindulásához. Másutt, ahol az elmaradottság már nem volt ennyire nagymérvű, a bankok vették át az állam szerepét. Ennek a kategóriának ideáltípusa Németország, ahol a tőkehiányban jelentkező elmaradottság a bankok fokozott feladatvállalásával volt legyőzhető. „A német bankok, amelyek az univerzális bankok mintaképei lehetnek, sikeresen kombinálták a Crédit Mobilier eszméjét a kereskedelmi bankok rövid távú tevékenységével.”¹⁶ Így jöttek létre az univerzális bankok, amelyek „elkísérték az iparvállalatokat a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felszámolásukig, életük minden viszonyosságán keresztül.” A bankok „az iparvállalatok befolyásolásának olyan fokára tettek szert, amely a pénzügyi kontroll szféráján túl a vállalkozói és igazgatási

döntésekre is kiterjedt,¹⁷ s az ipar függőségét, a bankok és az iparvállalatok közötti úr-szolga viszony kialakulását hozta magával. Gerschenkron ezzel ugyanazt állítja, mint Hilferding és követői, azonban azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy téziseinek nem tulajdonít általános, a kapitalista tökefelhalmozás vaslogikájából következő érvényt, hanem meghatározott országok 19. századi fejlődését magyarázza vele. Németország vonatkozásában a bankuralmat a relatív elmaradottság következményének tekinti.

Az utóbbi évtizedek Németországgal foglalkozó történeti irodalmában meglehetősen elterjedt a hilferding-gerschenkroni érvelés, természetesen — legalábbis ami a nyugatnémet történetírást illeti — inkább az utóbbi szerző kevésbé ideológikus megfogalmazásában. Gustav Stolper például így írt 1966-ban: „Egyetlen, a német iparosodásról írott beszámoló sem lenne teljes, ha nem szentelne megfelelő figyelmet a bankok vezető szerepének. Csak akkor érthető meg igazán a német gazdaság különös fejlődése, ha arra gondolunk, hogy Amerikával és Angliával ellentétben, az iparosodás egyik legerősebb impulzusa a sajátos bankrendszerből indult ki.”¹⁸ Megállapít ugyan egyfajta kölcsönös függőséget a bank és az ipari tőke között, ezt azonban inkább összeolvadásként értelmezi, nem hagyva kétséget afelől, hogy ebben a folyamatban a bankok szerezték meg az irányító szerepet. „A nehézipar legnagyobb vállalkozásai — mint a Krupp és Thyssen — eredetileg függetlenek voltak... Végül azonban mindegyik nagybanknak megvolt az összeköttetése a vezető ipari csoportok egyikével.”¹⁹

Knut Borchardt is hasonlóan jellemezte a bank-ipar kapcsolatot. „A nagy német bankok gyakran közvetlen befolyásra tettek szert az ipari cégek irányításában: az üzleti döntéshozatal központjaivá váltak. Képviselőik ott ültek számtalan igazgatótanácsban, de általában nem azért, mert ipari részvényeket birtokoltak — ezek csupán aktíváik három százalékát tették ki. Ennek ellenére (...) a Deutsche Bank 159 cég vezetésében képviseltette magát, s így részt vett a hosszú ávú üzleti döntésekben, különösen a beruházási politika alakításában.”²⁰

Egy későbbi példát idézve, hasonlóképpen vélekedett 1980-ban Hans-Ulrich Wehler, szorosán követve Gerschenkron gondolatmenetét: „Ha a brit ipari forradalomból, mint klasszikus modellből indulunk ki, a német ipari forradalom is pótmegoldásokat kellett találgatni az eredeti angliai teljesítmények helyett, mivel ezek ugyanabban a formában nem voltak megismételhetők. Az 1850–60-as években keletkező német nagybankok helyettesítették a Brit Birodalom központjának tökegazdagságát. E bankok kezdetől egyesítették két gyakran elválasztott feladatot: a letéti bankét és a hosszúlejáratú iparfinanszírozás funkcióját. Mint ilyenfajta 'Universalbank'-ok a 'német iparosodás stratégiai tényezőivé' (Gerschenkron) váltak, mivel a részvényügy segítségével ipari tőkét mobilizáltak, s vezették az ipart. Ők koordinálták a nehézipari alapításokat, kontrollálták egy magángazdasági póttervezés értelmében a gazdaság fontos szektorait, s segítettek gyorsított ütemben legyőzni az ország relatív elmaradottságát.”²¹

A bankuralom tézisének képviseli a német marxista történetírás szinte egésze, igaz, bizonyos eltérésekkel. Míg a nyugatnémet marxisták jelentős része elfogadja a gerschenkroni módosítást, vagyis — az azóta szerzett tapasztalatok szorításában — hajlik történeti elméletként felfogni a hilferdingit — amit megkönnyítenek számukra

ehhez kapcsolódó, Rosa Luxemburgig visszanyúló marxista tradíciók²² — a keletnémet történetírás legtöbb képviselője a 70–80-as években is védelmezte az eredeti verziót.²³

Ezek az interpretációk azonban korántsem tekinthetők kizárólagosnak, jónéhány szerző több szempontból is megkérdőjelezi helyességüket. A következőkben, követve a kutatás, illetve a viták súlypontjait, elsősorban az alábbi, egymással szorosan összefüggő kérdésekre keressük a választ az irodalomban:

1., Mikor és milyen tényezők vezettek Németországban a vegyes bankok rendszerének kialakulásához? 2., Milyen szerepet tölthettek be itt a bankok a növekedés, különösen az ipari növekedés folyamatában? 3., Milyen hierarchikus kapcsolat fűzte össze a bank- és az ipari szektort?

1.

A fentiekben idézett leírások nem az egész periódusra vonatkoznak, hanem a vegyes bankok „érett”, az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban jellemző formájára. Korszakunk Universalbankja korántsem tekinthető egységes modellnek, hiszen a század közepére tehető kezdetek után jelentős fejlődésen ment keresztül. A kialakulásában jelentős szerepet játszó német magánbankok az első európai pénzintézetekhez tartoztak, amelyek a letéti üzleteket az alapításiakkal kombinálták. E bankházak az uralkodói udvarok pénzügyi igényeinek fedezésén kívül hagyományosan elsősorban a távolsági kereskedelem finanszírozásával foglalkoztak, a vasútépítések megindulása azonban változást hozott tevékenységükben. Már az 1830-as években számottevően részesedtek az ezekkel összefüggő vállalkozásokból, s szinte teljesen ellenőrizték a vasúttársaságok pénzügyeit, kezelték a társaságok folyószámláit. Ide kapcsolódtak az első jelentős alapítási üzleteik, de nagy számban jelen voltak az igazgatóságokban is. A formálódó Universalbankensystem e korai szakaszában tehát nem az iparvállalatok, hanem a vasúttársaságok vonzották a bankszektor hosszúléjaratú befektetéseit.²⁴ Az ipari üzletek — annak ellenére, hogy az intézetek legtöbbje zászljára tűzte az ipari emissziót — csak egyes nyugati területeken voltak számottevőek.²⁵ Különösen tanulságos ez a tény akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az irodalom a vegyes bankokat rendszerint a részvénytársasági intézetekkel, irreguláris üzleteiket pedig az ipari alapításokkal azonosítja. Ugyanakkor a magánbankok ebben az időszokban fejlesztették ki azokat a technikákat, eljárásokat, amelyek azután, az 50-es évektől mind jelentősebbé váló iparfinanszírozás alapjául szolgáltak.²⁶

A 70-es évekig a magánbankok maradtak a tőkemobilizáció legfontosabb intézményei. Háttérbeszorulásukhoz maguk a vasúti üzletek is hozzájárultak, hiszen a szükséges tőkét gyakran csak tucatnyi kisebb bankcég szindikátusa volt képes mozgósítani. A szindikátusok létrehozása és összetartása azonban meglehetősen körülményesnek bizonyult, így más szervezeti formára volt szükségük. Az új részvénytársasági bankok már lényegesen nagyobb tőkét tudtak felszívni.

A magánbankárok és az új részvénytársasági bankok közötti kontinuitás különösen nyilvánvaló példája az első részvénytársasági bank, az A. Schaaffhausen'sche Bankverein, mely a hasonló cégjelzésű magánbankház összeomlása után jött létre 1848-ban. A többi ekkoriban megalakuló bank, az 1853-as a Crédit Mobilier tevő-

keny közreműködésével alapított Bank für Handel und Industrie (Darmstadt),²⁷ s az 1856-ban gründolt Disconto-Gesellschaft és Berliner Handels-Gesellschaft esetében is hasonlóak voltak az előzmények. Az újonnan alakult részvénytársasági bankok között jelentős üzletpolitikai eltérések is regisztrálhatók. A Disconto-Gesellschaft és a Deutsche Bank programja e kezdeti időszakban sokkal inkább az angol „commercial bank”-éval mutatott rokonságot, mint a Bank für Handel und Industrie, vagy a Berliner Handels-Gesellschaft elképzeléseivel.²⁸ Igaz, az utóbbiak ipari alapításait is igen gyorsan lefékezte az 50-es évek végének válsága, s csak egy évtized múlva sikerült jelentősebb aktivitást kifejteniük e szférában. Állami kölcsönökkel és vasúti értékpapírokkal ellenben továbbra is jó üzleteket bonyolítottak le. Alig különböztek tehát a magánbankároktól.²⁹ Richard H. Tilly hangsúlyozza továbbá, hogy a bankok már ekkor tudatosan alkalmazták azt az üzletpolitikát, ami egész korszakunkban jellemző lesz rájuk: a legkiválóbb cégekkel igyekeztek kapcsolatot kiépíteni, amit a kor egyik híres bankára, Mevissen nyomán a „development help for the strong” formulában összegez. Ez az üzletpolitika — így Tilly — különösen megfelelt a korszak szükségleteinek, amikor a növekedés vezető szektorai a vasút és az ehhez kapcsolódó nehézipari ágak voltak, éppen azok, melyekben a „vegyes bankok” figyelmének kitüntetett célpontjai működtek.³⁰

Tilly a hagyományos — végsősoron a tőkemozgósítás problémáira visszavezethető — magyarázatokkal szemben az Universalbankensystem kialakulásának más tényezőire is felhívja a figyelmet. Ezek közül — már az 1850-es évek előtti időszakban is — a legfontosabbnak a bankjegykibocsátás szigorú — az állami bank, a Preussische Bank (1846) révén gyakorolt — poroszországi kontrollját tartja. A bankjegykibocsátás meghatározott likviditási szabályok betartását követelte meg annak érdekében, hogy a bankjegyek beváltóinak igényét szükség esetén ki lehessen elégíteni. Ezért például a bankjegykibocsátási joggal rendelkező angol bankok döntően a rövidlejáratú hitelre helyezték a hangsúlyt üzletpolitikájukban, míg német társaik nem voltak erre kényszerítve.

A liberális társasági jog 1870-es bevezetése újtárra indította a német nagybankok gründolásának második hullámát: 1870-ben a Deutsche Bank, s a Commercium und Disconto Bank, 1872-ben a Dresdner Bank alakult meg, a Nationalbank für Deutschland (1881) életrehívásával pedig teljessé vált a német bankrendszer gerincét alkotó nagybankok hálózata. Az 1873-at követő depressziós időszakban azonban megkérdőjeleződött a liberális gazdaságfilozófia, s vele egyebek között a társasági jog is. 1884-ben új társasági törvényt bocsátottak ki, ami jelentős korlátozásokat tartalmazott.³¹ Ez tovább szilárdította a már létező bankok helyzetét. Az új központi jegybank (Reichsbank), s az egységes, aranyalapú valuta, a márka bevezetése a 70-es évek közepén csökkentette a gazdasági szereplők számára a fizetési műveletek tranzakciós költségét, s mérsékelte a vegyes bankok komparatív előnyét ezen a területen, további ösztönzést adva ipari üzleteiknek. A Reichsbank ezenkívül — például a Bank of England-dal összevetve — igen liberális diszkontálási politikát folytatott. Így a nagybankok számára gyakorlatilag kimeríthetetlen forrást jelentett, ezért azoknak nem kellett az illikviditástól tartaniuk kockázatosabb ipari üzleteik során.³² A porosz vasúttársaságok nacionalizálása a 70-es évek végén pénzügyi eszközöket szabadított fel más szektorokban történő beruházásokra (bank-, ipari társaságok), a tőzsde te-

vékenységének korlátozása pedig (pl. a tranzakciók megadóztatása) még vonzóbbá tette a közönség körében a berlini nagybankok placirozási-üzletének, tőzsdei szolgáltatásainak igénybevételét, ugyancsak javítva versenypozíciójukat.

Tilly tehát lényegében a század középső harmadát tartja meghatározónak a vegyes banki rendszer kialakulása szempontjából, ezzel szemben Manfred Pohl lényegesen későbbre datálja azt: „első döntő periódusnak”³³ az 1895–1924 közötti három évtizedet tartja, s a „végérvényes kiformalódás”-t csak a második világháború utánra helyezi.³⁴ Ebben a jelentős eltérésben döntő szerepet játszik, hogy Pohl — meglehetősen egyedülálló módon — Universalbankensystem alatt azt a rendszert érti, melyben az összes intézet — beleértve a takarékpénztárakat is — vegyes banknak tekinthető, míg a többi szerző általában az erősen koncentrált német bankszektor legnagyobb pénzintézeteit tartja meghatározóknak.

Kiterjedt vita folyt a német iparosodás korai szakaszára vonatkozó tőkehiány feltételezéséről – természetesen nem mindig szigorúan a gerschenkroni kérdésfeltevésnek megfelelően. Ez a probléma jelentős a bankbefolyás szempontjából is, hiszen a tőkehiány erősebb érdekérvényesítési pozíciót jelenthet a tőketulajdonosok, a bankok számára. A kutatók többsége a tőkehiányt kétségtelen tényként kezeli a korai német iparosodásra vonatkozóan, s csupán azt tartja kérdésesnek, hogy a hiány a németországi tőkefelhalmozás alacsony szintjének, vagy a rendelkezésre álló tőke nem megfelelő allokációjának eredménye volt.³⁵ Más gazdaságtörténészek azonban a korai iparosodás kismértékű tőkemobilizációját az ipar csekély tőkekeresletére vezetik vissza, jóllehet elismerik, hogy az 50-es évek boom-jának végén, s a 70-es években a tőkehiány már növekedést gátló tényezővé vált.³⁶

2.

Gerschenkron kissé képlékenyén fogalmazta tézisét, ami valószínűleg jelentősen hozzájárult annak népszerűsítéséhez. Több szerző azonban kísérletet tett arra, hogy empirikusan vizsgálja a bankszektor növekedésében betöltött szerepét — s a német sajátosságoknak megfelelően, kiemelten a nehézipar finanszírozásában elfoglalt helyét —, a német iparosodás úgynevezett második fázisában, amely a Gründerzeit és a világháború közötti időszakot foglalja magában. Az első ilyen próbálkozás Walter Hoffmann, s tanítványa, Ekkehard Eistert nevéhez fűződik. Utóbbi, 1970-ben megjelent könyvében az összgazdaság és a bankok fejlődési indikátorainak 1885 és 1911 közötti alakulását hasonlította össze. A bankhitelek állományának (Bestandsgrößen) általánosan alkalmazott indexe helyett az évente folyósított hitelek áramlási mutatójával (Strömungsgrößen) dolgozott, amelyet lényegesen pontosabbnak talált a vizsgálat szempontjából. Eistert szerint a bankszektornak nem lehet ugyan kauzális, hanem csupán megengedő szerepet tulajdonítani a növekedésben, s ezt is csak akkor, ha a bankok által rendelkezésre bocsátott pénzügyi eszközök nem jelentenek szűk keresztmetszetet (Engpassfaktor). Mivel azonban a bankok által folyósított összegek (Mittelbereitstellung) indexe gyorsabb növekedést mutat, mint a társadalmi termék alkalmazott indexe,³⁷ az 1883–1913 közötti időszakra vonatkozóan egyértelműen pozitívnak tartja a bankok szerepét a növekedési folyamatban. Az üzleti bankok növekedést támogató hatása főként a folyószámlahitelekre és a váltóüzletre koncentráló-

dott. A folyószámlahitel különösen 1896 után vált fontossá. Megítélése szerint a jegybank (Reichsbank) szerepe semlegesnek mondható. A szektorális analízis során arra a következtetésre jut, hogy a bankok finanszírozási tevékenysége (folyószámlahitel, részvények, kötelezvények) egyre nagyobb mértékben szolgált — különösen 1895-öt követően — az ipar produktív kiadásainak fedezésére, ami az ipar bankoktól való fokozódó függőségét eredményezte. Ez a folyamat 1908-tól megtört, s a bankok hitelpolitikája ettől az időponttól már inkább akadályt jelentett az ipari növekedés szempontjából.³⁸

Neuburger és Stokes bírálták Eister módszerét.³⁹ Adatait egy makroökonómiai növekedési modellbe illesztve,⁴⁰ nem tartják elegendőnek a folyószámlahitelek mennyiségét (Mittelbereitstellung – Eistert) a bankok iparosodásához való hozzájárulásának méréséhez, mert az három különböző tényező, a „substitution effect”, az „institutional effect” és a „credit effect” eredménye.⁴¹ Nem tagadják azonban, hogy a folyószámlahittel történő finanszírozás a legfontosabb kapocs volt az ipar és a bankok között. Ennek a hitelkapcsolatnak eredményeként a bankok bizonyos iparágaknak gyakorlatilag hosszúlejáratú hiteleket nyújtottak rövidlejáratúnak megfelelően, tehát alacsonyabb kamatra. Fő következményeként bizonyos nehézipari ágak olcsóbban jutottak tőkéhez, mint más ágazatok, vagyis a tőkét nem szigorúan a különböző szektorok marginális termelése alapján osztották el (substitution effect). A bankok hitelpolitikája tehát rontotta a gazdasági rendszer hatékonyságát. Empirikus vizsgálatnak kell eldöntenie, hogy a bankok által nyújtott hitelek kedvező hatása (credit effect) képes-e ezt ellensúlyozni. A bankok maguk nem károsodtak ettől, mert számukra ellensúlyozást jelentett, hogy olcsón információhoz jutottak a cégekről. Következtetésük, hogy a bankok hitelpolitikája ugyan kétségkívül támogatta a német nehézipar, különösen a nehézipari exportágazatok fejlődését, ezt azonban más szektorok, főként a könnyűipar hátrányára tette, s a nem agrár gazdasági ágak egy optimálisabb allokáció esetén talán még gyorsabban növekedhettek volna.⁴² „Úgy tűnik, hogy a bankok vezette iparosodás — Gerschenkron kifejezésével élve — „költsége” lényegesen nagyobb volt, mint azt bárki korábban feltételezte”⁴³ – írják.

Néhány évvel később R. H. Tilly kétségbevetta Neuburgerék módszerének helyességét, mondván, hogy az általuk felhasznált adatok nem megbízhatók, s matematikai módszereik sem alkalmasak a torzítások elkerülésére.⁴⁴ Tilly egy másik munkáját szintén ennek a kérdésnek szentelte.⁴⁵ Ebben a portfólió-elméletre és a berlini tőzsde kibocsátási statisztikájára támaszkodva Neuburger és Stokes eredményétől eltérően ítéli meg a bankok hitelpolitikájának hatékonyságát az ipari növekedést illetően. Két szempontból tartja jelentősnek a bankok (financial intermediaries) szerepét a gazdasági fejlődésben: a., egyrészt információkat nyújtanak a tőketulajdonosoknak (wealthholders) a befektetések megtérüléséről, s így lehetővé teszik a nagyobb diverzifikációt, aminek eredményeként a „kockázati tőke” aránya növekedhet; b., másrészt kihasználva információs előnyüket, növelhetik saját befektetéseik diverzifikációját, s a befektetőknek vagy jól diverzifikált tőkecsomagokat kínálnak, vagy azok igényeinek jobban megfelelő kötelezvényeket. Ez megintcsak lehetővé teszi, hogy a befektetők nagyobb arányban vásároljanak kockázati tőkét, mint azt az egyének összegeként tennék.⁴⁶

A tőkehiányról folytatott vita fényében különösen fontos az a megállapítás, hogy a német bankok hozzájárulása a tőkemobilizációhoz nem csupán a kínálati, hanem a keresleti oldalon is számottevő volt, ugyanis az alapítási és az azt követő üzletek révén az ipari vállalkozásokhoz kapcsolódva növelték a beruházási javak iránti szükségletet.⁴⁷ Tilly hangsúlyozza, hogy „...amennyire az adatok az összehasonlítást lehetővé teszik, az eredmény igazolni látszik azokat a megállapításokat, amelyek szerint a német bankok hatékonyan szervezték az ipari növekedés finanszírozását...”. Ugyanakkor eredményei azt is mutatják, hogy a német bankok bizonyos preferenciákkal dolgoztak, mégpedig elsősorban a már megerősödött nagy társasági vállalkozásokat támogatták.⁴⁸ Új és közép méretű vállalkozások nehezen jutottak értékpapírkiadás révén tőkéhez, s rá voltak utalva a közvetlen hitelekre. Véleménye szerint tehát a bankok kibocsátási üzletei csak egy körülhatárolt, viszonylag szűk vállalati körre korlátozódtak.⁴⁹ Csak a 90-es években kezdték meg a nagybankok fiókhálózatuk kialakítását, aminek hiánya bizonyosan hozzájárult a kisebb üzletek elhanyagolásához.⁵⁰ Ezenkívül óv a berlini nagybankok szerepének túlbecsülésétől, hiszen ezek a pénzügyi rendszerek csupán egy részét képezték.

A Tillyével egybecsengő eredményre jut — ugyancsak a portfolio-elmélet alkalmazásával — Kennedy és Britton, amikor hangsúlyozzák, hogy a német tőkepiaci intézményrendszer a britnél lényegesen hatékonyabban finanszírozta az ipari beruházásokat az 1870 és 1913 közötti időszakban.⁵¹

3.

A bankok és az ipar hierarchikus viszonyát illetően szintén jelentős népszerűségnek örvend az irodalomban Gerschenkron egy megállapítása, amely az iparvállalatok javára történt eltolódásra vonatkozik. Azok a szerzők, akik a korábbi időszakban bankuralomról beszélnek, a századvégtől-századfordulótól kezdődően új tendenciát jeleznek, csakúgy, minty azok, akik nem tartják megfelelőnek a „bankuralom” terminusát a bankok és az iparvállalatok kapcsolatának leírására, jöllehet nem kérdőjelezik meg a bankok jelentős szerepét.

Helmut Böhme szerint a gründolási hullámok (1845–54; 1868–73) során létrejött bank-ipar összeolvadás a „nagy depresszió”, s az azt követő „Niedrigpreisperiode” alatt nyerte el jellegzetes formáját, amit így ír le: „Egyik, a berlini részvénytársasági bankok által támogatott vállalat sem jutott csődbe... de nem is rendelkeztek megfelelő hatalommal ahhoz, hogy önálló, független üzletpolitikát folytassanak.”⁵² A válság a maga tisztító erejével hozzájárult a nagyipar további koncentrációjához, s ezzel a bankok térnyeréséhez: „A bányá- és kohóipari üzletek, összekapcsolódva az államkölcsön-konzorciumokkal, a német bankpolitika emelődívé váltak, s biztosították a német bankok kulcspozícióját ebben a korszakban.”⁵³ Böhme a 80-as évek végétől vél változásokat felfedezni a bank-ipar viszonyban: „Míg korábban a bankok erős és közvetlen befolyással rendelkeztek az üzletvezetésre, s meghatározták és ellenőrizték az üzem- és könyvvezetés irányát (Leitlinien), meglehetősen pontosan 1887-től változás figyelhető meg a kölcsönös viszonyban (...) A vállalatok közvetlen bankirányítása átadta a helyét egy partneribb kapcsolatnak, amely fokozatosan növelte az ipari vállalkozások mozgásterét.”⁵⁴

A szerzők jelentős része számára a bankok nagy szerepe az iparfejlesztésben automatikusan egyfajta ipari függőség feltételezését is jelenti, s fordítva. Nem sorolható közéjük R. H. Tilly, aki fontosnak tartja a bankok hozzájárulását az iparosodáshoz, de ennek ellenére nem beszél bankuralomról. Hasonló, bár némileg elmosódottabb álláspontot képvisel Jürgen Kocka, aki a bankok központi szerepéről ír a német iparosodás finanszírozásában, s szoros kapcsolatot emleget a bank- és az ipari szektor között, a bankbefolyást azonban elhatárolja a bankuralomtól, igaz, a két fogalom definíciójával adós marad. Ez a szoros kapcsolat — véleménye szerint — az ipar számára is jelentős előnyökkel járt, mert egyfajta stabilitást biztosított számára a termelési folyamat tervezésében. A bankok számára pedig „közvetlen és folyamatos befolyást” jelentett ipari ügyfeleikre. Kocka korszakolása szerint az 50-es évek boom-ja és a Gründerjahre idején a nagy részvénytársasági bankok központi szerepet játszottak az iparfinanszírozásban. A depresszió kitörése után visszahúzódtak erről a területről, de a 90-es évek elejétől kezdődően újra nőtt a bankok és az ipari szféra közötti kapcsolat intenzitása. A bankbefolyás a századfordulón érte el tetőpontját, s azután már az ipari cégek növekvő emancipációjáról lehet beszélni, mert a bankok által is támogatott ipari koncentrációs folyamat eredményeként rendkívül megnőtt az egyes ipari cégek súlya, olyannyira, hogy egyetlen bank általában már nem volt képes a nagy ipari konsernek tőkeigényét kielégíteni.⁵⁵ Ennek alapján Kocka arra a megállapításra jut, hogy Hilferding tézise a banktőke uralmáról „...bizonyos mértékig már megalkotása idején elavult volt.”⁵⁶ Következtetése egybecseng több kortárs szerző véleményével.⁵⁷

Wilfried Feldenkirchen szintén fordulópontnak tartja a századforduló körüli időszakot — egészen pontosan 1895-öt a bank–ipar viszonyt illetően.⁵⁸ A függőség egyre csökkenő tendenciáját többben az ipar növekvő önfinanszírozóképeségével, az ipari koncentrációs és centralizációs folyamattal magyarázzák, ami erősebb érdekérvényesítési pozíciót biztosított az ipari vállalkozásoknak.⁵⁹

Az utóbbi évek irodalmában Volker Wellhöner exponálta leginkább a bankuralom problémáját.⁶⁰ Egy vaskos monográfiát szentelve a kérdésnek, kilenc, többnyire vesztfáliai nehézipari óriáscég — egyebek között a Mannesmann, a Krupp, a Thyssen, s a Siemens — esettanulmányán keresztül próbálja megválaszolni azt.

Hilferding gondolatmenetéhez kapcsolódva először elméleti szintű analízist véggez, s ennek során a tőkefelhalmozást illetően az alábbi feltételek teljesülését tartja a bankszupremácia kialakulása előfeltételének: a., az általános átlagprofitráta (allgemeine Durchschnittsprofitrate) csökkenő tendenciája; b., intakt konkurencia az ipari tőkén belül, s egyidejűleg alig létező konkurencia a bankszektorban.⁶¹ Megállapítja, hogy e feltételek teljesülése „nagyon speciális helyzetet feltételez, ami semmiképpen sem tekinthető a tőkeakkumuláció történeti folyamata szükségszerű végeredményének. Sokkal inkább (...) egy ugyan elképzelhető, de meglehetősen egzotikus, kivételes állapotnak tűnik”.⁶² Esettanulmányai is alátámasztják szkepszisét, mivel a cégek átlagprofitrátája semmiképpen sem csökkenő, hanem inkább enyhén emelkedő tendenciájú a vizsgált periódusban, s a német bankügyben a jelentős koncentráció ellenére is megmaradt a versenyhelyzet.

Az ipari akkumuláció (különösen az állótőkée) rendkívüli dinamikával rendelkezett a vizsgált időszakban. A pénztőke iránt eközben keletkező igény — a tenden-

ciájában emelkedő profitráta ellenére — meghaladta a realizált profittömeget. Míg Neuberger és Whale szerint a folyószámla jelentette az „alapvető kapcsolatot a bank és az ipari cég között”, a Wellhöner mintájában szereplő cégek pótlólagos tőkeigényüket rendszerint nem „hosszúlejáratú” folyószámlahitelek, hanem a tőkepiac révén fedezték (alaptőkeemelések, kölcsönök). Egyértelműen a tőzsdei tőkepiac és az ipar közötti közvetítői funkció jelentette a bankok legfontosabb hozzájárulását a mintában szereplő kilenc vállalat tőkeellátásához. Ugyanakkor összességében továbbra is érvényesült az önfinanszírozás primátusa. Wellhöner kutatásai Jakob Riesser képekben fogalmazott megállapítását erősítik meg, aki szerint „az ipari emissziós üzlet a bankok és az ipar közötti kapcsolatok hatalmas épületének záróköve, míg ennek alapkövét a folyószámlaüzlet képezi. Ez az összeköttetés előbb-utóbb kifejezésre jut abban, hogy a bankok vezető szerveik tagjait az iparvállalatok felügyelőbizottságaiba delegálják, s az ipar kapitányai a bankok felügyelőbizottságaiba kerülnek be.”⁶³ Eközben — írja Wellhöner — az egyes bank mindig helyettesíthető egy konkurens intézettel, s a különféle piacszabályozó intézmények (kartellek, más megállapodások), valamint az önfinanszírozás döntő volta lehetővé tette a vállalkozásoknak a konjunktúrának megfelelő beruházási politikát, s így az iparvállalatok függősége a bankszolgáltatásoktól sohasem vált döntővé.⁶⁴ Szinte ugyanezeket a szavakat használja Tilly is, aki szerint úgy tűnik, hogy „mindenekelőtt rossz konjunktúrájú években mobilizáltak hosszúlejáratú idegen tőkét, míg jó években (jó tőzsdei árfolyammal) a rövidlejáratú külső finanszírozás és az önfinanszírozás a jellemző. (...) A finanszírozási módok ezen konjunktúrális felosztása egyszerűen az iparvállalatok nyereségmaximaláló céljait tükrözi vissza.”⁶⁵

A tőkeakkumulációs folyamat e formája már önmagában érthetővé teszi, hogy miért nem alakult ki bankszupremácia, az empirikus vizsgálat pedig további érveket szolgáltat. Ennek során Wellhöner kiindulópontja, hogy egy esetleges bankuralomnak jelentkeznie kell: a., a kamatok profitban, a vállalkozói nyereség terhére elfoglalt növekvő arányában; b., az alapítási nyereségek bankok általi elsajátításában; c., a bankok diktátumában az ipari cégek üzletpolitikájának meghatározásában azon kérdésekben, melyek az ő érdekeiket is érintették.”⁶⁶

a., A vállalkozások átlagprofiturájája növekvő trendet mutatott a vizsgált időszakban. A bankok folyószámlakamatainak megállapítására a Reichsbank diszkontlába szolgálhat orientációs pontul.⁶⁷ Ha összehasonlítjuk a két görbe dinamikáját, akkor azt látjuk, hogy a profit kamatrésze nem mutat növekedést – annál kevésbé, mert a folyószámlaforgalom nem volt az ipari növekedés finanszírozásának döntő eleme.

b., Mint láttuk, a bankok hozzájárulása az ipari cégek expanziójához elsősorban a tőkepiacra való kijutás közvetítését jelentette. Ennek megfelelően a bankuralom különösképpen meg kellene, hogy jelenjen az alapítási nyereségek (Gründergewinn) elosztásában. Ez azonban nem tapasztalható. A bankok majdnem minden esetben csupán az emisszió nominálértékének 5%-ánál kisebb nyereséggel kellett megelégedjenek, ami eltörpült az összes nyereség mellett.

c., A bankbefolyás intézményei közül a szerzők többnyire osztják Hilferding véleményét a felügyelőbizottságok (Aufsichtsrat) jelentőségéről. A Wellhöner által vizsgált iparvállalatok e testületeiben egyre több bank volt ugyan jelen, ami kétség-

kívül befolyást biztosított a bankok számára, azonban a bankárok tagsága sok esetben csupán formális volt, mivel az üzletvezetés vagy nem vonta be őket az aktuális döntésekbe, vagy idő- és kompetenciahiány miatt maguk a bankárok viselkedtek igen passzívan. Különösképp vonatkozik ez pl. a beruházási politikára, amely olyan részletinformációkat igényelt, melyekkel a bankok képviselői nem rendelkeztek. Ezenkívül a konkurens pénzintézetek befolyásolási törekvései gyakran kioltották egymást. Az elmondottak érvényessége mellett a legtöbb iparvállalatnál egy vagy két megfelelő ismeretekkel rendelkező bankár kiemelten részt vett a döntéshozatalban. Az egyik legfontosabb feladatuk az volt, hogy harmonizálják a bank és az ipari cég érdekeit. Az érdekek közösségét elsősorban az biztosította, hogy a bankok által kihelyezett tőke megfelelő kamatozása az ipari vállalkozások prosperálását igényelte, ez a feltétel pedig igen tág lehetőséget biztosított az együttműködés számára. Egy-más rendelkezésére bocsátották részvénytulajdonukat, koordinálták részvényvásárlásaikat, ha egy harmadik vállalkozást valamilyen célból ellenőrizni kívántak, s igyekeztek a bankok ipari szövetségei érdekeinek megfelelően befolyásolni a tőzsdei árfolyamokat.

A bankárok tehát többnyire tanácsadói funkciót tölthettek be. A „felügyelőbizottsági jelenlétben megnyilvánuló intézményi összefonódás azonban nem volt sem bankuralom kifejeződése, sem a két oldal olyan összeolvadása, amely a bank- illetve az ipari tőke identitásvesztésével járt volna egy minden tőkefrakciót egyesítő finansz-tőke totalitása javára.”⁶⁸ Sokkal inkább egyszerűen az üzleti kapcsolatok következményét jelentette mindez, amit látványosan igazolnak az olyan példák, mint a Rhein-stahl-é, ahol konkurens bankok képviselői ültek a felügyelőbizottságban. A vizsgált kilenc vállalat közül csak a Mannesmann esetében sikerült a Deutsche Banknak monopolizálni a bankforgalmat. Mindamellett jelentős eltérések is tapasztalhatók a felügyelőbizottsági tagok működésében. Carl Fürstenberg (Berliner Handelsgesellschaft) például igen aktív szerepet játszott a Rheinische Stahlwerke-nél, míg August Thyssen alig engedett a bankoknak beleszólást vállalata üzleti ügyébe.⁶⁹

Wellhöner nem tagadja érdekkülönbségek létezését, melyek esetenként a bürokrácia önérdekeiből adódtak. A bankok azonban rendszerint ilyen esetekben sem rendelkeztek megfelelő eszközökkel érdekeik hosszú távú érvényesítéséhez. A nyílt konfliktusok általában kompromisszummal végződtek. A bankok csak akkor tudtak sikeresen nyomást gyakorolni, ha az iparvállalat súlyos pénzügyi helyzetbe került. Különösen kemény ellenállásra számíthatott mindenféle befolyásolási kísérlet ott, ahol a tőke anonimizálódása — a tőke tulajdonosi és kezelői funkciójának szétválása — nem ment végbe.

Összességében az önfinanszírozás primátusa, az ipari tőke problémamentes értékesülése, s a bankszférán belüli konkurencia megakadályozta, hogy a bankok egyoldalúan érvényesítsék érdekeiket. Wellhöner szerint elvethető az általános bankuralom hipotézise.

Jürgen Kocka a Siemens cégről írott terjedelmes munkájában foglalkozik a vállalat és a bankok kapcsolatával is, s a Wellhönerével megegyező következtetésre jut. A vitás kérdésekben rendre a Siemens bizonyult az erősebbnek, „még ha az ilyen fölény a kölcsönös függőség által meghatározott kereteken belül is maradt, amelynek mindkét oldal láthatóan tudatában volt”.⁷⁰ Saját kutatási tapasztalatai alapján téves-

nek tartja azt az érvelést, amely a bank számszerűleg jelentős képviselétől az ipari cég felügyelőbizottságában, az iparvállalat idegen érdekek szerinti, saját pénzügyi érdekeit elhanyagoló irányítására próbál következtetni. A felügyelőbizottsági helyek önmagukban keveset jelentenek”.⁷¹

Egy másik, a Thyssen cégre vonatkozó esettanulmány is megerősítette a bankuralom tézisének tarthatatlanságát.⁷²

A kutatás végül meglehetősen eltérően ítéli meg a bankok hozzájárulását az ipari koncentrációhoz is. Hilferding, Gerschenkron, Hallgarten és Hopt szerint a bankok eminens érdeke volt az ipar koncentrációja s kartellizációja, aminek megfelelően erőteljesen támogatták e folyamatot,⁷³ Gehr és Whale szerint ellenben nem játszottak benne jelentős szerepet.⁷⁴ Tény mindenesetre, hogy a koncentráció erőteljes ütemben haladt előre nem csupán az iparban, hanem magában a német bank-szektorban is, s korszakunk utolsó évében az öt legnagyobb berlini bank az összes német bank saját tőkéjének több mint a felével rendelkezett.⁷⁵ Azt jelenti-e azonban ez, hogy a századfordulón szinte teljesen megszűnt a konkurencia a nagy berlini bankok között, miként azt Helmut Böhme feltételezi? A kérdés igen fontos a bankbefolyás lehetősége szempontjából is. Jeidels és Whale szerint továbbra is fennmaradt az erős verseny.⁷⁶ Wellhöner szerint a konkurencia egyik legfeltűnőbb jele, hogy egyik berlini nagybanknak sem sikerült a századforduló után egyértelmű fölényt elérnie az ipari kapcsolatokban. Az iparvállalati felügyelőbizottsági helyek felosztása egyértelműen mutatja ezt az egyszüllyi állapotot.⁷⁷

Mint láttuk, a történeti irodalom — a viták ellenére — összességében továbbra is hangsúlyozza az „univerzális” bankok jelentős szerepét a 19. századi német gazdasági fejlődésben. A különböző állami intézkedések (bankjegy kibocsátás szigorú ellenőrzése stb.) nyomán formálódó Universalbankensystem hozzájárulása a kockázatos beruházások finanszírozását, s szervezői, vállalkozói feladatok teljesítését foglalta magában, markáns preferenciákkal, főként a nehézipar területén. Az újabb kutatások tendenciája ugyanakkor a bankuralom létezésének megkérdőjelezése, s ezzel egyfajta visszatérés a Hilferding-Gerschenkron előtti „klasszikus” interpretációkhoz (Jeidels, Riesser). Elsősorban Volker Wellhöner minden korábbinál nagyobb forrásanyagra alapozott eredményei vetik fel az utóbbi évtizedek hazai gazdaságtörténeti irodalmában a bank-ipar kapcsolatok vonatkozásában kritikátlanul alkalmazott Hilferding-tézis újrvizsgálatának szükségességét. Annál is inkább sürgető feladatnak tűnik ez, mert az elmúlt években a nemzetközi kutatás az első világháború utáni időszak esetében is a Wellhöneréhez hasonló következtetésekre jutott.⁷⁸

JEGYZETEK

¹ Csak néhány, a témába vágó klasszikus műre utalva: *Jakob Riesser: Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration.* Berlin 1910.; *Otto Jeidels: Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie.* Leipzig 1905. különösen 198–271.; *Joseph A. Schumpeter: Business Cycles.* Vol. I. New York 1939. 348–350.

² A magyar szóhasználat nem egységes az „univerzális” bankok jelenségének megjelölésében: a „vegyes bank”, „forgalmi bank”, „mobilbank” elnevezések egyaránt előfordulnak a kortárs irodalomban. Mi az angol „mixed banking” és a német „gemischte Banken” mintájára a két elsőként említett kifejezést

használjuk a német eredeti mellett. Egy „tisztá” Universalbankensystem elvileg kizárólag ilyen „vegyes” bankokból áll.

³ Hans E. Büschgen: Bankbetriebslehre. Wiesbaden 1989. 30.

⁴ Hans E. Büschgen: Universalbanken oder spezialisierte Banken als Ordnungsalternativen für das Bankgewerbe der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Sammlung und Verwendung von Kapital. Köln 1970. 6.

⁵ Georg Solmsen: Entwicklungstendenzen und weltwirtschaftliche Aufgaben der deutschen Grossbanken. Vortrag, gehalten in Zürich am 5. Februar 1930 auf Einladung der Deutschen Handelskammer in der Schweiz. Berlin é.n. 12.

⁶ A szembeállításra lásd Adolf Weber: Depositenbanken und Spekulationsbanken. Ein Vergleich deutschen und englischen Bankwesens. Leipzig 1902.

⁷ Csak egy összefoglaló munkára utalunk: Karl Erich Born: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart 1977. 151-172.

⁸ Magyarul: Alexander Gerschenkron: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Budapest 1984. 35–67.

⁹ Magyar kiadás: Rudolf Hilferding: A fináncőke. Budapest 1959. Lásd hozzá újabban: Hans-Ulrich Wehler: Rudolf Hilferding. Theoretiker des „Finanzkapitals”. in: Uő: Aus der Geschichte lernen? München 1988. 272–287.; R. W. Goldsmith munkáját szintén a fontosabb elméleti előzmények között tartják számon: Raymond W. Goldsmith: Das deutsche Grosskapital in seiner neueren Entwicklung. Berlin 1928.

¹⁰ Hilferding i.m. 135.

¹¹ Ld. pl. Hilferding i.m. 313.

¹² Hilferding i.m. 148.

¹³ Hilferding i.m. 184–186.

¹⁴ Hilferding i.m. 174–175.

¹⁵ Gerschenkron i.m. 46–47.

¹⁶ Gerschenkron i.m. 46.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Gustav Stolper: Deutsche Wirtschaft seit 1870. Tübingen 1966. 30.

¹⁹ Stolper i.m. 32.

²⁰ Knut Borchardt: Germany 1700–1914. in: The Fontana Economic History of Europe. Vol. 4. Part. 1. London–Glasgow 1973. 149.

²¹ Hans-Ulrich Wehler: Das deutsche Kaiserreich 1871–1918. Göttingen 1980. 27.

²² Rosa Luxemburg igen eltérően nyilatkozott a mű azon részéről, melyet nem tartott Marx-plágitumnak.

²³ Az előbbiekre példa: „Az ipari és a banktőke szoros összefonódása Németországban messze attól, hogy mint fináncőke, a kapitalizmus egy minőségileg új szakaszát vetesse be — sokkal inkább a kapitalista termelési mód térhódításának egészen történeti-specifikus, nemzeti és nemzetközi körülményeinek következménye volt.” Wilfried Spohn: Weltmarktkonkurrenz und Industrialisierung Deutschlands 1870–1914. Berlin 1977. 279.; az utóbbiakra lásd: Kurt Gossweiler: Die Rolle der Grossbanken im Imperialismus. in: Uő: Aufsätze zum Faschismus. Berlin 1986. 199–229.

²⁴ Richard H. Tilly: German Banking, 1850–1914. Development Assistance for the Strong. Journal of European Economic History. Vol. 15. 1986. N° 1. 118.

²⁵ Richard H. Tilly: Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815–1870. Madison–London 1966. 63. s a köv.

²⁶ Tilly: Financial Institutions i.m. 11.

²⁷ Ld.: Rondo Cameron: Die Gründung der Darmstadter Bank. in: Tradition 1957. 104–131.

²⁸ Peter Hertner: Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs 1894–1914. in: Friedrich-Wilhelm Henning (Hg.): Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung. Berlin 1980. 198–201.

²⁹ Tilly: Financial Institutions i.m. 114.

³⁰ Tilly: German Banking i.m. 121.

³¹ Barrett Whale: Joint Stock Banking in Germany. New York 1968. 41.

³² Richard H. Tilly: Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective: Germany, Great Britain and the United States in the Nineteenth and Early Twentieth Century. Journal of Institutional and Theoretical Economics. Vol. 145. 1989. 196.

³³ *Manfred Pohl*: Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems. Frankfurt am M. 1986. 61.

³⁴ *Pohl*: Entstehung und Entwicklung i.m. 101–146.

³⁵ Lásd pl.: *Jürgen Kocka*: Unternehmer in der deutschen Industrialisierung. Göttingen 1975. 65.; *Whale* 10. s. köv.; *Borchardt* i.m. 62. s. köv.

³⁶ *Richard H. Tilly*: Die Industrialisierung des Ruhrgebiets und das Problem der Kapitalmobilisierung. in: U6: Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung. Göttingen 1980. 65–76.; U6: Germany, 1815–1870. in: Rondo Cameron (Ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization. New York 1967. 151–182.; *Born* i.m. 92.

³⁷ A kereskedelmi volumen (Handelsvolumen) adataival dolgozik, aminek mozgása — a korreláció-koeficiens tanulsága szerint — kitűnően visszaadja a nettó társadalmi termék változását.

³⁸ *Ekkehard Eistert*: Die Beeinflussung des Wirtschaftswachstums in Deutschland von 1883 bis 1913 durch das Bankensystem. Berlin 1970.; *Ekkehard Eistert - Johannes Ringel*: Die Finanzierung ... in: Walter G. Hoffmann (Hg.): Untersuchungen zum Wachstum der deutschen Wirtschaft. Tübingen 1971. 93–165.; Lásd még W. G. Hoffmann becsléseit a pénzintézetek netto finanszírozási hozzájárulásáról (Nettofinansziierungsbeitrag): in: *Walter G. Hoffmann* u.a.: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Heidelberg 1965. 730–758.

³⁹ *Hugh Neuburger - Houston H. Stokes*: German banks and German growth: An empirical view. *Journal of Economic History* Vol. 34. 1974. 710–731.

⁴⁰ Részletesebb kifejtését a frankfurti Gebrüder Bethmann bankház és a Deutsche Bank példáján lásd: *Hugh H. Neuburger*: German banks and German economic growth from unification to World War I. New York 1977.

⁴¹ *Neuburger*: German banks i.m. 102.

⁴² Uo. 106. s. köv.

⁴³ *Neuburger-Stokes* i.m. 711.

⁴⁴ *Richard H. Tilly*: Banken und Industrialisierung in Deutschland: Quantifizierungsversuche. in: Friedrich-Wilhelm Henning (Hg.): Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung. Berlin 1980. 165–194.

⁴⁵ *Tilly*: German Banking i.m. 113–152.

⁴⁶ *Tilly*: German Banking i.m. 117.

⁴⁷ *Tilly*: Banken und Industrialisierung in Deutschland, 1815–70: Ein Überblick. in: U6: Kapital, Staat und sozialer Protest i.m. 53.

⁴⁸ Hasonló következtetésekre jutott *Richard L. Rudolph* az ausztriai bankokra vonatkozóan. Ld.: *Richard L. Rudolph*: Banking and Industrialization in Austria-Hungary. The Role of the Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914. Cambridge 1976.

⁴⁹ *Tilly*: German Banking i.m. 148.

⁵⁰ *Pohl*: Entstehung und Entwicklung i.m. 61–69.

⁵¹ *William P. Kennedy-Rachel Britton*: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. in: *Richard H. Tilly* (Hrsg.): Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte. Stuttgart 1985. 45–89.

⁵² *Helmut Böhme*: Bankenkonzentration und Schwerindustrie 1873–1898. Bemerkungen zum Problem des „Organisierten Kapitalismus“. in: Hans-Ulrich Wehler (Hg.): Sozialgeschichte Heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag. Göttingen 1974. 436.

⁵³ Uo.

⁵⁴ *Böhme* i.m. 438.

⁵⁵ *Jürgen Kocka*: Unternehmer in der deutschen Industrialisierung. Göttingen 1975. 100–105.; *Entrepreneurs and Managers in German Industrialization*. in: *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VII. Part 1. Cambridge 1978. 492–589.; *Böhme* i.m. 441.

⁵⁶ *Kocka*: Unternehmer i.m. 105.

⁵⁷ *Jeidels* i.m. 269.; *Riesser* i.m. 600.; *Werner Sombart*: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus. München–Leipzig 1927. 754.

⁵⁸ *Wilfried Feldenkirchen*: Banken und Stahlindustrie im Ruhrgebiet. Zur Entwicklung ihrer Beziehungen 1873–1914. Bankhistorisches Archiv. Bd. 2. 1979. 27–52.

⁵⁹ *Feldenkirchen* i.m. 46.; *Martin Gehr*: Das Verhältnis zwischen Banken und Industrie. Stuttgart 1959. 62. s. köv.; *Gustav v. Schulze-Gaevernitz*: Die deutsche Kreditbank. Tübingen 1922. 154. s. köv.; *Adolf Weber*: Depositenbanken. München 1915. 343.

- ⁶⁰ *Volker Wellhöner*: Grossbanken und Grossindustrie im Kaiserreich. Göttingen 1989.
- ⁶¹ *Wellhöner* i.m. 45–46.
- ⁶² *Wellhöner* i.m. 48.
- ⁶³ *Riesser* i.m. 302. s köv.
- ⁶⁴ *Wellhöner* i.m. 239.
- ⁶⁵ *Tilly*: Quantifizierungsversuche i.m. 177. s köv.
- ⁶⁶ *Wellhöner* i.m. 32–34.
- ⁶⁷ Deutsche Bundesbank (Hg.): Deutsches Geld- und Bankwesen in Zahlen. Frankfurt am Main 1976. 276.
- ⁶⁸ *Wellhöner* i.m. 245.
- ⁶⁹ *Wellhöner* i.m. 242.
- ⁷⁰ *Jürgen Kocka*: Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847 bis 1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung. Stuttgart 1969. 430.
- ⁷¹ *Kocka*: Unternehmensverwaltung i.m. 429. s köv.
- ⁷² *Lásd* pl.: *Gertrud Milkereit*: Einige Überlegungen zum Verhältnis zwischen Industrie und Banken. in: Hermann Kellenbenz – Jürgen Schneider (Hg.): Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Bd. 3.: Auf dem Wege zur Industrialisierung. Bamberg 1978. 521–528.;
- ⁷³ *G. W. F. Hallgarten*: Imperialismus vor 1914. Bd. 1. München, 1951. 25.; *Klaus J. Hopt*: Zur Funktion des Aufsichtsrats im Verhältnis von Industrie- und Bankensystem. in: N. Horn – J. Kocka (Hg.): Recht und Entwicklung der Grossunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Göttingen 1979. 238. s köv.; ugyanerre az álláspontra példa még: *Peter Penzkofer*: Wirtschaftliche und gesellschaftliche Einflüsse auf die Entstehung und Entwicklung der privaten Geschäftsbanken Ende des 19. und im 20. Jahrhundert. in: Alfred Grosser u.a. (Hg.): Wirtschaft, Gesellschaft, Geschichte. Stuttgart 1974. 73.
- ⁷⁴ *Gehr* i.m. 67.; *Whale* i.m. 59. s köv.
- ⁷⁵ A koncentrációra lásd: *Manfred Pohl*: Konzentration im deutschen Bankwesen (1848–1980). Frankfurt am M. 1982.
- ⁷⁶ *Böhme* i.m. 439.; *Jeidels* i.m. 122.; *Whale* i.m. 35.
- ⁷⁷ *Wellhöner* i.m. 302.
- ⁷⁸ *Ld.* pl.: *Alice Teichova*: Rivals and Partners – Banking and Industry in Europe in the First Decades of the Twentieth Century. Uppsala 1988.; *Volker Wellhöner* – *Harald Wixforth*: Unternehmensfinanzierung durch Banken – Ein Hebel zur Etablierung der Bankenherrschaft? Ein Beitrag zum Verhältnis von Banken und Schwerindustrie in Deutschland während des Kaiserreichs und der Weimarer Republik. in: Dietmar Petzina (Hg.): Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung. Berlin 1990. 11–33.